mogao prerasti u ozbiljna masovna fašistička gibanja. Naprotiv, u zemljama s nerazvijenom društvenom strukturom, dakle, u nesvrstanim zemljama u razvoju, malokad će se javiti snažan fašistički pokret, a bez snažnog pokreta nema ni fašističkog sistema i zato se »ova genetička dimenzija pri pojmovnom određenju ne sme nikad ispuštati iz vida« (str. 205).

Analizirajući ili bolje rečeno dotičući se, uz određene komparacije, nekih diktatorskih režima u ostalim evropskim zemljama između dva rata, autor, uz ostalo, kaže da se režimi u Poljskoj, Rumunjskoj, Jugoslaviji i Grčkoj mogu nazvati konzervativno-vojnim diktaturama, ali ne i fašističkim režimom, iako su, bez dvojbe, imali neke elemente fašističkih sadržaja. Ipak se »ovde ne može govoriti o fašističkim sistemima«, kaže autor na kraju svoje knjige. U tom kontekstu Kuljić napominje da ni režim u Čileu nije čisto fašistički već neka mješavina fašizma i neokolonijalizma.

Iako u diktatorskom režimu Čilea ima, bez dvojbe, fašizma, on se — po autoru — ne ponaša otvoreno već u »simbiozi neokolonijalizma, vojne diktature i autohtonih fašističkih tendencija. I čileanski primjer u svakom slučaju zorno pokazuje da fašizam nije prevaziđena istorijska faza u razvoju buržoaskog društva niti regionalna užeevropska pojava već je imanentna mogućnost, tendencija i istina monopolnog kapitalizma, usidrena u njegovoj osnovnoj proturječnosti« (str. 210).

Ipak bi se autoru moglo prigovoriti da, iako je u svom djelu doista dao svestraniju analizu »najčistijih« fašističkih sistema, njemačkog i talijanskog, na ostale se diktatorsko-fašističke sisteme i pokrete tek usput osvrnuo, komparirajući ih s onim »čistim«, bez dubljeg ulaženja u uzroke njihova pojavljivanja i djelovanja, a to je doista bilo potrebno i nadasve korisno.

Na kraju valja istaći da je marksističkom analizom osmišljavanja karaktera i osnovnih uzroka pojave, razvoja i vladavine fašizma, ističući kako je fašizam u stvarnosti promicao interese financijskog kapitala, iako je u svojoj biti bio pokret srednjih slojeva stanovništva, te analizirajući značenje i osnovni smisao fašističke ideologije — autor u svojoj studiji uspio proniknuti u pravu prirodu fašizma i ujedno istakao relevantna obilježja što, dakle, pridonosi boljem razumijevanju i teorijskom određenju fašizma.

Savo Pešić

LUKA MARKOVIĆ, »Klasna borba i koncepcija razvoja«, Zagreb 1978.

Ova je knjiga napad na ekonomiste, posebno na one koji su sudjelovali u izradi »Osnova zajedničke politike dugoročnog razvoja SFR Jugoslavije do 1985. godine«.[1] Oni su, kako autor na niz mjesta decidirano tvrdi, proturili »buržoasku

[1] »Osnova zajedničke politike dugoročnog razvoja SFR Jugoslavije do 1985. godine« (Beograd 1974) objavljena je kao prilog za javnu diskusiju, a izradila ju je Komisija Saveznog izvršnog vijeća koju su sačinjavali: dr Dušan Bilandžić, Dušan Bjelogrlić, Božo Bojić, dr Tomislav Bandin, dr Dragomir Vojnić, Vinko Gabrišek, dr Slobodan Gligorijević, dr Dragutin Grupković, Ismet Gusija, Branko Đorđević, Jože Zakonjšek,

koncepciju svijeta pisanu marksističkim jezikom«. (Vidi knjigu, str. 11, završetak prvog pasusa.) Ali oni nisu neka samostalna snaga, već »literarni predstavnici« naše frakcije buržoazije,[2] koja nam nameće svoju koncepciju dugoročnog razvoja (str. 117).

Odgovarajući na pitanje kako ta naša »buržoazija« zamišlja našu budućnost autor piše:

»Najopćenitije: birokracija će se kod nas artikulirati neomaltuzijanski i time se boriti za nove funkcije države, a tehnokracija će tražiti svoje šanse u udruženom radu i time se boriti za suvremenu korporaciju, onoliko krupnu koliko ona može kod nas to biti.

Naravno: ni birokracija ni tehnokracija neće otvoreno istupati protiv samoupravljanja, ali će i jedna i druga nužno htjeti i truditi se da njen određeni proizvodni odnos (državnog kapitala ili suvremene krupne korporacije) bude stvarni sadržaj samoupravljanja; ni jedna ni druga neće otvoreno istupati protiv nezavisnosti Jugoslavije, ali će i jedna i druga stvarno htjeti i moći (ekonomski, politički, ideološki) zasnovati našu nezavisnost u mjeri svoje historijske visine unutar svjetske krize i u mjeri svoje ekonomske političke i ideološke snage na toj visini; ni jedna ni druga neće otvoreno istupati protiv marksizma, ali će i jedna i druga stvarno do krajnje moguće mjere koristiti marksizam samo kao službeni jezik.

Koliko one budu respektirale (i po svom društvenom biću mogle respektirati) osnovne tekovine jugoslavenske socijalističke revolucije, neće to biti prijetvorno, već će to biti izraz njihovog više ili manje točno shvaćenog historijskog interesa: svijesti da je na našem stupnju razvoja proizvodnih snoga socijalistička revolucija jedini mogući povijesni ambijent birokracije i tehnokracije kod nas« (str. 131). Da bi argumentirao svoja gledišta autor se obilno služi Marxovim citatima, i to pretežno iz njegovih ranih djela, ali i iz onih najpoznatijih kao što su »Prilog kritici političke ekonomije« i »Kapital«. Njegova polazna pozicija nije nova, jer je već općeprihvaćena teza da proces realizacije socijalizma nije išao linijom

---

dr Rikard Lang, dr Miloš Macura, Vuko Medenica, Mihailo Nikolić, Niko Niča, Jože Novinšek, Vuk Ognjanović, dr Velimir Rajković, Mensur Smajlović, Borisav Srebrić, Pavle Tasevski, Zdravko Ćirić, ing. Stjepan Han, Dragan Vasiljević, Ljubomir Belogrlić, Klime Čorbe, Azim Vlasija, Dušan Radaković, ing. Radija Popović, dr Zdravko Rendulić i Slobodan Trajković na čelu s predsjednikom dr Borislavom Jovićem.
Naučnu podlogu dali su: Ekonomski institut, Beograd; Ekonomski institut, Zagreb; Ekonomski institut Univerziteta »Kiril i Metodij«, Skopje; Institut za ekonomska raziskovanja, Ljubljana; Ekonomski institut Ekonomskog fakulteta, Sarajevo; Institut za ekonomska i društvena istraživanja Ekonomskog fakulteta, Titograd; Institut za spoljnu trgovinu, Beograd; Institut ekonomskih nauka, Beograd; Institut za ekonomiku industrije, Beograd; Institut za ekonomiku investicija, Beograd; Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd; Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd; Institut za saobraćaj, pomorstvo i veze, Zagreb; Institut za ekonomiku turizma, Zagreb; Institut za proučavanje turizma, Beograd i Istraživački centar Predsedništva SKJ.
U izradi su sudjelovali Savezni zavod za društveno planiranje i republički i pokrajinski zavodi za društveno planiranje. »Osnovu...« je 14. listopada 1975. prihvatila Skupština SFRJ.

[2] Za pojmove kao što su liberalna buržoazija, industrijska buržoazija, financijska buržoazija autor upotrebljava izraz *frakcija buržoazije,* koji je, kako ističe, dosad bio rezerviran za komunistički pokret. Za njega je birokracija frakcija buržoazije državnog kapitalizma, neko vrijeme najnaprednija frakcija buržoazije, koju u posljednje vrijeme istiskuje tehnokracija. U kontekstu njegove knjige naši su ekonomisti odraz tih dvaju frakcija buržoazije, koje su se infiltrirale u naše socijalističko društvo i u njemu se razvile.

Marxovih pretpostavki socijalističke revolucije. Prvi uspjeli proboj u svijet kapitalizma dogodio se tamo, gdje kapitalizam nije bio najrazvijeniji i gdje radnička klasa nije bila najbrojniji i klasno svjesni društveni sloj, već tamo gdje je vlast kapitalista bila najslabije učvršćena. To je bilo presudno da prvo socijalističko društvo u Rusiji preuzme uvelike zadatke kapitalizma — ubrzanu izgradnju materijalno-tehničke baze i stvaranje industrijskog proletarijata. Taj proces raslojavanja stanovništva išao je čak brže nego ranije u kapitalizmu. Na tom putu proletarijat, odnosno njegova avangarda, nužno je tražila saveznike, ne samo u seljaštvu, već šire. Bili su to različiti buržoaski slojevi (tehnička inteligencija, birokracija, sitna buržoazija i dr.). Tu nužnost već je uočio Lenjin i počeo ih privlačiti da bi ubrzao izgradnju socijalističkog društva, ili, točnije rečeno, njegove materijalno-tehničke baze. Taj proces ubrzao je Staljin uz veliki element prisile, oslanjajući se na novostvoreni birokratski aparat, koji je zadržao određena svojstva klase suprotne proletarijatu. Sa sličnim historijskim zadacima susrele su se i ostale socijalističke revolucije u svijetu pa i naša, o čemu autor kaže:

»Socijalističke revolucije nisu naravno mogle naglo i nasilno stvoriti proizvodne snage što ih je kapitalizam u svom stoljetnom razvoju nakupio. Međutim, treba imati u vidu da se u tim nerazvijenim zemljama općenito nije ni radilo o stvaranju tih proizvodnih snaga, u svijetu već stvorenih, nego o njihovu usvajanju (premda, naravno, usvajanje nije nikada bez stvaranja). Kad se u svijetu kao cjelini stvaraju nove proizvodne snage, takve koje nigdje još ne postoje, biva to u dugom i temeljitom procesu u kojem nema skokova (a ono što se kod pojedinih znanstvenih otkrića naizgled ukazuje kao skok, kao naglo otvaranje posve novih prostora, stvarno je samo dugo i temeljito pripreman moment procesa). Drugačije je, međutim, kad se radi o sustizanju, o usponu do svjetski već dostignutih visina, o usponu do historijske visine svjetskog procesa. Proizvodne snage jednom već stvorene u svijetu dostupne su svakoj zemlji u kojoj bi se razvili oni društveni odnosi u kojima te proizvodne snage mogu biti stavljene u pokret« (str. 86).

Posljednja rečenica nije nam jasna. Kako to autor zamišlja da su proizvodne snage već stvorene u svijetu dostupne svim zemljama? Je li samo na fotografiji? Za prenošenje tih proizvodnih snaga ne samo u tehnološkom smislu, ne nasilno, jer je bilo i takvih koncepcija, već stvarno, treba se i te kako založiti, pa čak ih i dugoročno planirati u skladu s Marxovom tezom da čovječanstvo sebi uvijek postavlja one zadatke koje može riješiti.

Na pitanje tko je taj koji u nas u ime »čovječanstva« postavlja te zadatke autor je već odgovorio — ekonomisti (ne političari).[3] Oni su ti koji nam nameću određeni proizvodni odnos — buržoaskih odnosa, a komunistička praksa ne priznaje ni jedan određeni odnos i dovršeni oblik života, ona nema svoj proizvodni odnos.

»Komunistička praksa, naprotiv, nema nikakav svoj proizvodni odnos koji bi štitila protiv historije i u čije bi ideološko gradivo zbog toga (strukturirajući se podudarno strukturi buržoaske znanosti) ušli raniji sadržaji marksizma što ih je ona bila razvila sagledavajući slijedeći 'korak što ga proces mora učiniti prema svom vlastitom cilju'; ona nije historijski domaćin ničega buržoaskoga nego

[3] Autor samo na jednom mjestu ekonomistima dodaje i političare optužujući ih da su »Osnovom...« htjeli zamijeniti »Program SKJ«. »Naravno, koncipiranje dugoročnog ekonomskog razvoja nametnuo je onaj društveni sloj kojega ekonomisti jesu teorijski zagovornici, ali ekonomisti jesu ti koji su, gledano na površini, nametnuli pitanje koncipiranja dugoročnog ekonomskog razvoja, i pri tome zaista nije važno da li je u dogovorima o izradi koncepcije dugoročnog ekonomskog razvoja sudjelovao ovaj ili onaj funkcioner ili čak i tijelo SKJ« (Bilješka na str. 133–134).

je današnje prakticiranje komunizma, buduće postklasne kulture; kada bi se komunistička praksa definitivno srodila s bilo kojim proizvodnim odnosom na način kao što je svaka frakcija buržoazije s nekim od njih nužno srođena, historijsko bi kretanje (jer se proizvodni odnosi s razvojem proizvodnih snaga nužno mijenjaju) ubrzo preteklo onoga koji se dao na to da stalno 'pretiče historijsko kretanje', kao što ono stalno pretiče pojedine frakcije buržoazije« (str. 181).

Za provođenje planiranja autor kao vrhunski kriterij postavlja revoluciju:

»Revolucija je bila taj viši princip svega našeg događanja; ona je dominirala svime pa i planovima ekonomskog razvoja (a ne da bi se u njima i pokraj revolucije autonomno ispoljila pamet planera, ekonomska racionalnost). Revolucija je bila ta koja je planerima kazivala što je pametno, a oni, revolucionari, ti koji su umjeli revoluciju na svom sektoru prevesti na jezik plana, kao što su drugi umjeli prepoznati njene posebne ciljeve na području kulture, vanjske politike, upravljanja privrednim poduzećima itd., itd. Ako se ponegdje u konkretnim procjenama i promašilo, sama je praksa to ispravljala, jer su sve posebne namjere i sve posebne prakse bile upravljane iz jedne više ukupne prakse, iz revolucije« (str. 203).

Teoretski to zvuči vrlo lijepo i pametno, ali u svijetu je dosad bilo vrlo velikih deformacija, koje su se dugo sakrivale iza revolucije, što najbolje potvrđuje ranija, barem parcijalna, kritika staljinizma, a čini se i sad tek započeta kritika maoizma.

U ovom tekstu autor za sve greške u nas okrivljuje samo ekonomiste. Oni su ti, koji su privrednom reformom uveli u nas princip *laissez-faire*.

»Praksa je na sreću — u svojoj tromosti i odatle faktičkoj odmjerenosti — ponekad pametnija od teorije, pa nam nije dopustila da u privrednoj reformi doista provedemo sve što smo teorijski htjeli. Mislim da ne bi bilo teško pokazati da teorijska podloga privredne reforme jest najbliža klasičnoj buržoaskoj političkoj ekonomiji, da smo dakle nju htjeli ostvariti, kako kad se radi o izgradnji našeg privrednog sistema (u apsolutiziranju tržišta je samo Adam Smith otišao toliko daleko protiv merkantilizma koliko naši zagovornici privredne reforme protiv administrativno-centralističkog upravljanja; P. Samuelson je, na primjer, svojim konceptom 'mješovite privrede' u tom pogledu puno umjereniji), tako i kad se radi o našem 'uključivanju u međunarodnu podjelu rada' (apsolutiziranju mjerila svjetske produktivnosti, pa kud puklo da puklo).

Takva liberalistička ekonomska ideja vodilja iz 1965. godine (a zapravo stara 200 godina) bila je ubrzo, već idućih godina, a naročito 1968. godine, upotpunjena u adekvatnoj (i jednako staroj) 'općoj ideji'. Prisjećam se kako je u ljeto 1968. godine, dakle u vrijeme studentskih nemira u svijetu i kod nas, tobožnjoj 'pomahnitaloj utopiji' studenata takva naša pomahnitala pretpotopnost suprotstavljala uzornog socijalističkog čovjeka, junaka našeg vremena, otprilike ovakvom argumentacijom: presudno pitanje socijalizma je podizanje produktivnosti rada — tko je produktivniji taj neka više zarađuje — tko više zarađuje taj je u većoj mjeri socijalistički čovjek. Za takvu predodžbu čovjeka uzora, opću ideju čovjeka, nije trebalo ni Marxa, ni Lenjina, ni Tita, ni socijalističke revolucije [...]« (str. 132).

Autor u tome vidi osnovne razloge budućih kriza u kojima se našlo naše društvo, posebno 1971, u vrijeme pojave nacionalizma i liberalizma:

»Svesti društveno vlasništvo na grupno vlasništvo; u grupnom vlasništvu faktičkim ortaklukom vrhuški poduzeća razjasniti samoupravljanje; takve privredne

subjekte uputiti na tržište da dovedu do kaosa koji će pokazati 'ekonomsku neracionalnost' samoupravljanja i vapiti za državom bez samoupravljanja — možda se našoj birokraciji pričinilo, u jednom momentu kad je bila bez historijskih viših nadahnuća, da bi to mogao biti njen ambijent.

Taj dio naše birokracije očito nije shvatio da će se 'sitna buržoazija plus privatnoprivredni kapitalizam' (uspiju li se za borbu konstituirati oblikovanjem svoje ekonomske, politike i opće ideje), 'koncipirati oblikovanjem svoje ekonomske političke i opće ideje, 'koncepcije globalne praxis', 'boriti zajedno, jednodušno, i protiv državnog kapitalizma i protiv socijalizma'.

Takva idejna pretpotopnost je zatim u toku 1970-71. doista i politički pomahnitala« (str. 133)

Te su ocjene previše lapidarne da bi mogle biti točne.[4] Privredna reforma nije imala za cilj to i ne prvenstveno to. Njena je osnovna intencija bila da nakon dugog razdoblja ekstenzivnog privređivanja pređe na intenzivno, da se rast proizvodnje ne traži samo u izgradnji novih kapaciteta i zapošljavanju nove radne snage, već u porastu proizvodnosti rada, intenzifikaciji i racionalizaciji proizvodnje i poslovanja i ostalim ekonomskim faktorima. Taj možda i zakašnjeli zaokret imao je za posljedicu povećanu nezaposlenost. Broj zaposlenih koji je 1964. bio 3,6 milijuna prvi put se nakon 1952. nije povećao, a u 1967. čak se smanjio za 40.000. Ali nezaposlenost bi se povećala i bez toga, naravno manje, jer je upravo stasala prva poslijeratna generacija, mnogo brojnija nego one ratne. Privremeni izlaz je nađen, ako ga tako možemo nazvati, u povećanom odlasku na rad u inozemstvo. Ali nisu naši radnici, a ne samo seljaci kako tvrdi autor, odlazili na rad u Njemačku i drugdje samo zato jer u ovoj zemlji više za njih nije bilo kruha, već zato što im taj komad kruha, koji je ona davala, nije bio dovoljan! Ekonomskim mjerama ih se nije moglo zadržati, samo političkim. No, bi li to bilo pametno, marksistički?

Autor se posebno oštro okomljuje na one dijelove »Osnove...«, koji govore o negativnim posljedicama industrijalizacije i o potrebi zaštite čovjekove okoline.

»'Najnovija istraživanja u svetu' su Osnovi otvorila (čak zaslijepila) oči i u pogledu ekološkog problema, pa ga ona postavlja Jugoslaviji u idućem dugoročnom razdoblju, postavlja ga opravdano ali ne i ispravno. Osnova postavlja zagađenost čovjekove okoline (jer je taj problem dobila iz suvremene neomaltuzijanštine) kao nusprodukt industrijalizacije (kaznu Božju, valjda!) a ne kao aspekt zagađenosti čovjekove društvene okoline: koja klasa ili frakcija klase svojim određenim načinom proizvodnje i potrošnje zagađuje čovjekovu prirodnu okolinu pa da bi se

---

[4] Autor je inače sklon da daje olake ocjene značajnih historijskih događaja kao što su, npr. zbivanja u Čehoslovačkoj 1968. »Čehoslovačka je otvarala pitanja koja su od vremena privrednih reformi i u sovjetskom društvenom vrhu otvorena; ali, kako se ona istovremeno odvijala unutar bloka, pa je u zajedničku frontu tehnokracije i radničke klase pripustila svakoga tko je bio nezadovoljan birokracijom, pripustila i reakcionarnu kritiku birokracije, vrag je odnio šalu, pa je tu posebnu bitku između birokracije i tehnokracije u Istočnoj Evropi najprije izgubila sovjetska tehnokracija samom odlukom o intervenciji a zatim i čehoslovačka tehnokracija slamanjem njene široke i labave Dubčekovske političke organizacije« (Bilješka na str. 136).

Čini se da autoru nije poznato da se u Čehoslovačkoj u to vrijeme vrlo ozbiljno raspravljalo o potrebi uvođenja radničkog upravljanja (a dijelom i provodilo), što bi s obzirom na njen stupanj proizvodnih snaga i općeobrazovni i stručni nivo stanovništva imalo mnogo veće šanse za uspjeh, nego, recimo, ranije u našoj zemlji. Ne bi li time u »lageru« nastala ozbiljna pukotina, koju bi kasnije teško pokrpali birokrati i tehnokrati.

trebalo boriti protiv te klase (frakcije klase) i tim putem tek zbiljski zaštititi čovjekovu prirodnu okolinu?« (str. 40).

Ilustrirat ćemo taj apstraktni zaključak konkretnim primjerom. Tvornice cementa zagađuju čovjekovu okolinu bez obzira upravlja li njima tehnokratski konzorcij neke multinacionalne kompanije ili nasljednici prvoga radničkog savjeta. Budući da dosad nisu otkriveni dovoljno efikasni filteri, koji bi spriječili da se prilikom proizvodnje cementa ne iskradu u zrak deseci pa i stotine tona cementne prašine, što onda učiniti? Da li zbog toga zatvoriti tvornicu, a u građevinarstvo se vratiti na staru dobru ilovaču?

Autor ima pravo kada kaže:

»'Socijalne probleme industrijalizacije' (loc. cit.) — ako se na to misli — otkrili su već i prije Marxa engleski tvornički inspektori (i to ponovo otkrivaju 'najnovija istraživanja u svetu' kako bi popravljala buržoasko društvo na njegovom vlastitom tlu, pa onda naša teorija ekonomskog razvoja, naši ekonomisti, otkrivaju ta otkrića). Marx je davno već te 'socijalne probleme industrijalizacije' uzdigao na razinu klasne borbe, i sa tog stajališta je on (za razliku od predmarksističkih kritičara kapitalizma, za razliku od Proudhona, i za razliku od naših ekonomista kad misle da saopćavaju otkrića 'najnovijih istraživanja u svetu') vidio 'u bijedi i njenu prevratničku, revolucionarnu stranu'« (K. Marx, Bijeda filozofije, str. 100) (str. 39).

Ali zaboravlja da je Marx bio prvi koji je uvidio da se u tome smradu, prljavštini i buci rađa novo bogatstvo, dotad neslućeno koje, ako se pravednije raspodijeli, može poslužiti na dobrobit cijelom čovječanstvu. Ako njega nema, nema se ni šta dijeliti, ma kako bili pravedni. To je osobno iskusio i sam Marx, kad je jednom prilikom ostao bez minimalnih sredstava za život — a živio je više od Engelsove pomoći nego od vlastite zarade i novac mu se olako topio na dlanu. U očaju zatražio je posao pisara na željeznici, ali ga nisu primili zbog ružnog rukopisa. Na sreću!

Zlatko Čepo

RADOJE PAJOVIĆ, Kontrarevolucija u Crnoj Gori, četnički i federalistički pokret 1941—1945, Cetinje 1977, str. 616

U prvom delu opsežne monografije Pajević je obradio period od ulaska italijanskih trupa do početka 1942, kada je došlo do oružanog sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i kontrarevolucionarnih snaga; drugi deo obuhvata period četničko-separatističke vladavine do italijanske kapitulacije i ulaska Nemaca u Crnu Goru, a treći slom četnika i separatista.

Pajovićeva su istraživanja savesno izvedena, a temelje se na dostupnoj građi najraznovrsnijeg porekla (četničkoj i separatističkoj, narodnooslobodilačkog pokreta, italijanskoj i nemačkoj), novinama, literaturi, emigrantskoj poblicistici. Pajovićev rad pokazao je kako i deo emigrantske literature, posle kritičkog odbira, može da pomogne tamo gde »ćute« ostali izvori, naročito kada je reč o osnivanju tajnih oficirskih grupa 1941, pre otvorene konfrontacije četnika •